

APUNTS SOBRE EL NOM DE VALÈNCIA

En els últims mesos hem vist ressorgir la polèmica sobre la grafia del nom de la capital del País Valencià. Algú que ens observés des de fora, des d'una posició distanciada, podria pensar que es tracta d'una mera qüestió de grafies, cosa, al capdavant, sense gaire importància. Però, en la nostra terra, les qüestions de grafies sovint esdevenen *casus belli*. Es tracta, a més, del nom de la ciutat més important, que sovint s'ha aplicat per extensió al conjunt del país. Ens movem, doncs, en el terreny dels símbols, terreny bellugadís i relliscós, sobretot en un país com el nostre, que encara es troba per consolidar. Són coses que en altres països ni tan sols es plantegen, perquè es troben plenament assumides: a ningú no se li acudiria reivindicar les formes *Hespaña* o *hespañuelo*, tot i que probablement estarien més d'acord amb les etimologies HISPANIA i HISPANIOLU; les formes habituals són col·lectivament assumides i ningú no se les qüestiona; si ocasionalment sorgeix una polèmica sobre l'origen i l'evolució lingüística d'alguna paraula, aquesta queda en els àmbits acadèmics i de cap manera no transcendeix a l'opinió pública. El fet que, al nostre país, les qüestions lingüístiques siguin motiu permanent de debat públic indica alguna mena d'anormalitat. Però de res no ens val plànyer-nos-en; hem d'assumir la realitat i moure'ns-hi, amb l'esperança de transformar-la.

Tornant al nostre tema, es tracta d'una polèmica, la de la grafia, provocada puntualment per circumstàncies polítiques, però que té un rerefons estrictament lingüístic. Ens trobem necessitats de justificar i d'explicar la curiosa discrepància entre la forma gràfica més difosa del mot *València* i la pronúncia popular en valencià, majoritàriament¹ amb e tancada. I en l'àmbit exclusivament lingüístic és on hauria de quedar reduïda la polèmica, amb la legítima exposició i confrontació d'hipòtesis i opinions, d'arguments i contraarguments d'on poguéssim treure alguna llum, sense que ningú, des d'instàncies no lingüístiques, no se sentís legitimat per a canviar la grafia per tots acceptada. Però també en el terreny purament filològic caiem fàcilment en el localisme i oblidem la perspectiva general: el que hem de tenir en compte, i explicar, és no sols la e tancada valenciana, sinó el fet que, fora del valencià, en la resta de dialectes de la nostra llengua, la pronúncia de *València* amb e oberta és absolutament majoritària. I he usat el terme *la nostra llengua* en el sentit més propi dels mots: no podem oblidar que la e oberta majoritària és, decididament, radicalment nostra.

Sense entrar, però, en els aspectes politicoideològics del problema, em cenyiré als aspectes purament lingüístics. He d'advertir que, en l'àmbit d'aquesta comunicació, no és el meu propòsit fer un estudi detallat i documentat sobre l'evolució del nostre mot, sinó exposar modestament algunes reflexions que em porten a considerar la forma *València*, amb e oberta, com la forma genuïna del topònim també en valencià, tot i considerar l'esmentada discrepància.

¹Cal aclarir que acceptarem *a priori* que aquesta e és majoritàriament tancada en valencià col·loquial, però que en realitat falten estudis seriosos sobre la realitat d'aquest fet fonètic i l'extensió que té en el territori valencià i en els altres dialectes catalans.

En efecte, sense atendre a precedents anteriors, la forma *València* és la que ha estat consagrada des de l'acceptació del sistema ortogràfic i gramatical que deriva de les Normes de Castelló de 1932. En el mateix text de les Normes (bases núm. 22, 23 i 34), trobem de manera unànime *València*, així com en l'«Advertiment» que serveix de text introductor en l'edició que en féu l'Ajuntament de València. La redacció no admet dubtes sobre un possible error, ja que en la Base núm. 23 s'inclou *València* com a exemple de la terminació *-ència*.² *València* és la forma que apareix, entre altres textos significatius, en la llista de topònims que figura com a apèndix de la *Gramàtica valenciana* de Sanchis Guarner, llista que reflectia les conclusions de la comissió d'experts per a la normalització de la toponímia valenciana reunida poc abans de la guerra, comissió de la qual formaren part, a més, entre altres, Pompeu Fabra, Joan Coromines, Nicolau Primitiu, Josep Giner, etc. També figura *València* en la *Contribució al nomenclàtor del País Valencià* de Sanchis Guarner, publicat per l'Institut d'Estudis Catalans, i en la pràctica totalitat de les enciclopèdies, nomenclàtors i obres en valencià en general. Però, quina era la justificació filològica d'aquesta forma?

Com és ben sabut, l'origen etimològic del nostre topònim és el llatí VALENTIA, amb E breu. Aquesta E breu evoluciona en llatí vulgar cap a e oberta, que es tanca en català a e tancada en la major part dels casos: TEMPUS > *temps*, FESTA > *festa*. La E breu només roman com a e oberta en uns determinants contextos obridors, com ara en MEL > *mel*, FERRU > *ferro*, HIBERNU > *hivern*, TENERU > *tendre*, PEDE > *peu*, DECE > *deu*, PRETIU > *preu*.³ D'altra banda, el grup TY (t + iod) postconsonàntic, amb diversos passos intermedis, evoluciona finalment cap a [s] (grafiat c, ç), com observem en mots com FORTIA > *força*, LINTEOLU > *llençol*, i també en topònims com PROVINTIA > *Provença*.

Per tant, l'evolució normal en la nostra llengua a partir de l'ètim VALENTIA ha donat *valença*, pronunciat [valénsa]. Aquesta forma es troba, com a nom comú, en el *DGLC* amb el significat de 'protecció', i és prou documentada en la llengua antiga. Fins i tot es documenta de manera minoritària *Valença* com a variant antiga del nom de la nostra ciutat. Tanmateix, la forma actual del topònim, i la majoritària de sempre, no és **Valença*, sinó *València*, i aquesta és la forma que cal explicar.

Una de les claus per a comprendre l'evolució del nostre topònim és que *València*, encara que sembli paradoxal, no és un mot d'evolució popular; es tracta d'un cultisme o, més exactament, d'un semicultisme; és a dir, un mot l'evolució del qual no ha experimentat tots els passos que exigeixen les lleis d'evolució fonètica dels mots patrimonials, sinó que, tot i ser viu al llarg de la història de la llengua, ha sofert una evolució entrebancada per la influència de la llengua mare, en el nostre cas, del llatí. El caràcter de *València* com a semicultisme queda palès si ens fixem en la permanència de la iod, que, després d'influir sobre la consonant precedent, desapareix, com hem vist, en els mots d'evolució popular, però roman com a [i] en els altres mots cultes, com ara GRATIA > *gràcia*, VITIUM > *vici*.

²Cf. *Normes d'ortografia valenciana*, Ajuntament de València, 1933, edició facsímil de l'Ajuntament de València, 1982.

³Cf., p. ex., Joseph Gulsoy: «L'evolució de les ee tòniques en català», *Estudis de gramàtica històrica*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.

Crec que la hipòtesi del cultisme és l'única que dona compte de la presència de la iod, així com de la resta dels fets. Una hipòtesi alternativa va ser emesa per Josep Giner;⁴ segons aquest insigne lingüista, «el manteniment de la *i* s'explica per la pronunciació tradicional d'un nom propi tan usat i important i, a més, per la conservació antiga del seu adjectiu popular *valencí*, *valencina* amb la seua *i*». Cal dir que, de les dues raons apuntades per Giner per a la conservació de la *i*, la primera, la de la «pronunciació tradicional», no afegeix res a la hipòtesi del cultisme; el mateix Sanchis apunta que la conservació és «simplement per cultisme, com en tants altres topònims que conserven I (*Meliana*, *Borriana*, *Clariana*)».⁵ Quant a la segona, l'adjectiu *valencí* només és documentat en la forma masculina, i en l'accepció restringida d'un determinat tipus de raïm.⁶ D'altra banda, en català tenim prou i prou importants gentilicis en *-í*, *-ina* que es corresponen amb topònims acabats en consonant + *a* (cf. *Barcelona* / *barceloní*, *Girona* / *gironí*, *Tarragona* / *tarragoní*, *Xàtiva* / *xativí*...); per tant, una eventual parella *Valença* / *valencí* no s'hauria d'haver sentit tan estranya com per a provocar una conservació de la iod, i menys encara un hipotètic canvi *Valença* > *València*. A més a més, *valencí* no és usat com a gentilici (l'únic gentilici tradicional i popular de sempre és *valencià*, *valenciana*) i dubto que mai hagi tingut un ús tan important en la nostra llengua com per a influir en l'evolució del topònim, que és la forma principal i més usada de la família lèxica. La hipòtesi de Giner no explica tampoc la pronúncia de *València* amb *e* oberta en la major part del domini lingüístic.⁷ Diguem de pas que la [e] àtona del gentilici usual *valencià*, format a partir de *València*, tampoc no ens diu res sobre el timbre genuí de la *e* del topònim, per la coneguda neutralització d'obertes i tancades en posició àtona (cf. *ciència* / *científic*).

Però, com és possible que *València*, el nom de la ciutat i de l'antic regne, sigui un molt culte? El misteri se'ns aclareix si recordem, ni que sigui de passada, la història de la llengua. No descobreixo res si recordo que la llengua va ser portada ací pels catalans conqueridors en el segle XIII; però aquest fet elemental sovint s'oblida quan hom parla del nom de la ciutat i pretén veure-hi suposades influències àrabs o mossàrabs. El nom de *València*, per als catalans dels segles VIII al XIII, era estrictament un exotopònim, és a dir, un mot geogràfic exterior al territori propi. És lògic, doncs, que no estigués permanentment en boca del poble pla i que no sofrís l'evolució fonètica normal. Però, alhora, era un topònim important, existent en el català de tots els temps, un mot prou conegut i usat entre la gent lletrada, que tenia present la referència etimològica i que el mantingué en la forma compatible amb el sistema fonològic català més acostada a l'ètim llatí, és a dir, precisament com a semicultisme.

⁴Cf. la «Ressenya» a la *Gramàtica valenciana* de M. Sanchis Guarner», publicada dins de l'«Apèndix documental» de l'esmentada gramàtica, edició facsímil d'Editorial Alta Fulla a cura d'Antoni Ferrando.

⁵Cf. les observacions lingüístiques que Manuel Sanchis Guarner anotà en el manuscrit original de la «Ressenya» citada, publicades entre claudàtors i en negreta en l'edició esmentada de la *Gramàtica valenciana*.

⁶Cf. Alcover i Moll: *Diccionari català-valencià-balear*, s.v. *valencí*; Joan Coromines: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, s.v. *valer*.

⁷Cal destacar que, independentment de les explicacions filològiques, tant Josep Giner com Manuel Sanchis Guarner defensaven en l'obra esmentada la grafia amb *é*.

D'altra banda, la forma llatina VALENTIA havia estat adaptada pels àrabs al seu sistema com a /balánsiya/. Però el nostre nom no prové d'aquesta forma àrab, per raons fonètiques i històriques: /balánsiya/ hauria donat una forma com *Balància, amb /b/ inicial, en contra de la /v/ de la pronúncia actual no apitxada i de la grafia de sempre, i amb a tònica, ja que la *imala* àrab (transformació de a en e) no pot funcionar en el nostre mot per tractar-se d'una a breu.⁸ I, des del punt de vista històric, sembla fora de tota lògica imaginar que els catalans conqueridors, que disposaven d'un topònim consolidat per a la ciutat i per a la terra conquerida, podien abandonar aquest topònim per atendre els detalls de la pronúncia dels moros vençuts, el sistema fonològic dels quals era tan allunyat del propi. Igualment podem descartar una fantasmagòrica influència mossàrab; els mossàrabs havien desaparegut des de feia un segle, i poc podien influir, en els detalls fonètics, en la pronúncia dels catalans de 1238.

Un cas diferent, de cap manera paral·lel, és el de *Dénia*. Es tractava d'una població el nom de la qual probablement no tenia una forma tan fixada en el català dels orígens; en tot cas, els conqueridors no en tenien una referència etimològica tan clara com en el cas de València. D'altra banda, la Marina fou una zona on els moriscos romangueren després de la conquesta durant segles. Ací era lògic que s'imposés la forma derivada de l'àrab /dániya/, que per mitjà de la *imála* donaria la forma actual *Dénia*, amb é. És el que s'esdevé en valencià amb altres arabismes com *sénia* < /sániya/ o *séquia* < /sáqiya/.

Però en el cas de *València*, com és lògic, els catalans portaren el topònim que ja posseïen per a la ciutat i per al regne; en aquest cas, un semicultisme de ressonància llatina adaptat a llur sistema fonològic. Ara bé, com sonava aleshores aquest mot? ¿Podem esbrinar si hi havia e oberta o e tancada?

Sovint s'ha intentat justificar la grafia *València* per la necessitat del poetes de rimar amb mots com *ciència*, *paciència*, etc., que en la pronúncia majoritària tenen e oberta. Veurem que l'associació de *València* amb aquesta mena de mots és quelcom més que una qüestió merament gràfica.

En efecte, les rimes al·ludides les podem trobar ja en l'*Spill* de Jaume Roig.⁹ Aquestes rimes pràcticament asseguren que al segle XV la e de *València* era idèntica a la dels mots amb la terminació *-ència*, tal com s'esdevé avui en la major part del domini lingüístic. Sempre algú podrà pensar, però, que potser es tractava d'una llicència poètica, atesa la dificultat de fer rimar el topònim. Però la realitat és que no tenim cap motiu per a suposar una llicència com aquesta, sobretot si tenim en compte l'escassetat de rimes falses en Jaume Roig; més aviat, tenim totes les raons per a pensar que efectivament la pronúncia de les e era la mateixa en tots aquests mots també en valencià, almenys en els registres cultes de la llengua. Ens recolzem, a banda de la confiança en la capacitat versificadora del nostre gran clàssic, en la identitat d'etimologia, de context fònic i de caràcter de mots cultes en ambdós casos.

⁸Dec aquesta dada a la informació oral de les professores Carme Barceló i Ana Labarta, a les quals dono les gràcies.

⁹Cito de la versió d'Edicions 62 - La Caixa: ... *mor en València*; / *sols penitència*... (p. 111); ... *e gran potència*. / *Vella València* ... (p. 114); ... *d'incontinència*. / *L'altra València* ... (p. 114); ... *esta València* / *ab gran prudència* ... (p. 115).

Efectivament, la terminació *-ència* d'aquests mots deriva del sufix llatí *-ENTIA*, idèntic al que trobem en *VALENTIA*. Com és ben sabut, aquest sufix dóna dos resultats en català: un sufix popular *-ença*, amb *e* tancada en tot el domini lingüístic, evolució normal de *E* breu llatina, en mots com ara *creença*, *tinença*, *naixença*, *partença*, *complaença*, i un de culte *-ència*, actualment amb *e* oberta en la major part del domini, com en els mots citats anteriorment: *ciència*, *potència*, etc. Un sufix i l'altre es troben documentats abundantment des dels orígens de la llengua; centrant-nos en el sufix culte, trobem ja *paciència*, *penitència* i *abstinència* en les *Homilies d'Organyà*; *ciència* apareix en Llull i en els *Costums de Tortosa*; *potència* i *prudència* apareixen també en Llull, etc.¹⁰ Podem suposar, doncs, que es tracta d'un sufix productiu usat sense solució de continuïtat durant tota la història de la llengua.

Per tant, podem afirmar que l'evolució del mot *València* és paral·lela a la de *ciència*, *paciència*, etc., i que la pronúncia originària i genuïna de la *e* en *València* és idèntica a la dels cultismes esmentats. Tenim així explicats, de manera natural, la major part dels fets observables: tant l'evidència documental incontrovertible de les rimes esmentades com la coincidència en la pronúncia de tots aquests mots en la major part del domini lingüístic català. Per a decidir la qüestió gràfica, en realitat ja no ens en cal més: si actualment la pronúncia majoritària d'aquests és amb *e* oberta i són grafiats, sense discussió, amb *è*, també *València* s'ha de grafia amb *è*. Si obràvem altrament, no sols trencaríem les rimes dels nostres poetes sinó que traïríem el sentit de l'evolució fonològica i la coherència morfològica de la llengua.

El que resta és secundari: la *è* de la terminació culta *-ència*, incloent-hi el mot *València*, ¿ha estat sempre oberta o s'ha obert en un moment determinat de la història de la llengua? Això no afecta per a la fixació de la grafia, però la qüestió no deixa de tenir interès des del punt de vista filològic. En realitat, és difícil afirmar res amb seguretat: el timbre de les vocals no es marcava gràficament fins a una època ben moderna, i al segle XV no hi havia cintes magnetofòniques. Tampoc la pronúncia *e* oberta dels mots en *-ència* és avui unànime, ni en valencià ni en altres dialectes.¹¹ Tanmateix, és versemblant suposar que en un sufix culte com aquest es conservà ininterrompudament de manera majoritària la pronúncia etimològica de la *E* breu llatina com a *e* oberta, paral·lelament al que s'esdevingué probablement en els altres casos de context obridor ja citats: *mel*, *terra*, *hivern*, etc. D'aquesta manera, el sufix *-ència* i el conjunt del mot *València* conservarien, com a mots cultes, la forma fonètica del llatí pràcticament intacta, amb les necessàries adaptacions al sistema fonològic català derivades de la desaparició de la quantitat vocàlica del llatí clàssic i de l'evolució del grup *TY*, que realitzen totes les llengües romàniques.

Encara queda per explicar un punt important, que alguns consideraran gairebé central: tant si la terminació *-ència* ha estat sempre amb *e* oberta com si aquesta *e* s'obrí en un moment determinat de la història de la llengua, ¿com s'explica la pronúncia valenciana majoritària de *València* amb *e* tancada, enfront de la *e* oberta de la resta del domini lingüístic i enfront de la *e* oberta dels altres mots en *-ència*, majoritària també en valencià? La identitat etimològica i de context fònic ens impossibiliten qualsevol explicació fonètica usual. L'apel·lació al caràcter de *València* com a topònim, que com a tal hauria tingut una evolució fonètica retardada, tampoc no em satisfà: si l'obertura de tot el bloc en *-ència* és recent, és poc probable que *València* se salvés d'una llei tan poderosa com el pas *e* tancada

¹⁰Cf. les entrades dels mots esmentats en Alcover i Moll: *Diccionari català-valencià-balear*, i Joan Coromines: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*.

¹¹També en aquest punt ens manca informació detallada i precisa.

> e oberta davant síl·laba en *i*, que afecta quasi tot el lèxic, pel sol fet de ser un topònim, i menys encara formant paradigma fonètic amb un sufix productiu; i si, com suposo, el timbre obert de la e d'aquest sufix és antic, probablement continuació ininterrompuda de la pronúncia llatina, més estrany seria encara el tancament espontani precisament en el topònim, al qual se li suposa, com a tal, una evolució fonètica més arcaïtzant.

Quina pot ser, doncs, l'explicació? Sembla que només podem recórrer a causes externes al sistema. Si descartem les influències àrabs o mossàrabs per inversemblants, només ens queda arriscar una hipòtesi: la diferència entre la e tancada de *València* en la pronúncia local i la e oberta d'aquest mot en la resta del domini i en els altres mots en *-ència* pertot podria explicar-se de la mateixa manera que se sol explicar la pronúncia apitxada de la capital i de la zona central del País:¹² per influència dels repobladors aragonesos i castellans i del procés de castellanització, especialment a partir del segle XVI. Si aquestes e eren obertes en la llengua medieval, la e de *València* podria haver començat a tancar-se en la mateixa ciutat de València paral·lelament a l'apitxament, i el fenomen podria haver-se escampat ràpidament per la resta de l'antic regne. El fet de tractar-se precisament del nom de la ciutat, unit al prestigi de la capital en tots els ordres, explicarien la major extensió del fenomen respecte a la limitació territorial de l'apitxament. I si l'obertura de tot el grup és moderna, el manteniment local de e tancada precisament en el mot *València* enfront de la resta de mots podria explicar-se pels mateixos motius i en les mateixes circumstàncies. En tot cas, la diferenciació entre la e de *València* i la dels altres mots en *-ència* no degué haver estat majoritària abans de mitjan segle XV, com testimonien les rimes al·ludides de Jaume Roig.

Finalment, sembla que no és raonable, des del punt de vista de la normativa ortogràfica, replantejar-se la grafia de *València*. Des del punt de vista lingüístic hi ha poderoses raons per a suposar que la pronúncia genuïna, fins i tot en valencià, és amb e oberta. Sembla que l'argument més poderós que es podria plantejar en contra seria la necessitat d'adaptar la grafia a la pronúncia popular del mot. Però, enfront d'aquest hipotètic argument, caldria preguntar-se quina pronúncia agafem com a model gràfic. Una visió estrictament localista que tractés de respectar totalment la pronúncia local del topònim ens conduiria a grafies aberrants, com ara **Balència*, o fins i tot **Balénsia*; en canvi, si tenim en compte la pronúncia més general, més estesa, dins el conjunt del domini lingüístic, tot respectant les normes ortogràfiques de la llengua, aleshores haurem de mantenir *València*. En aquest sentit, **València* seria un híbrid que no respondria a cap d'aquestes dues possibilitats racionals. En tot cas, poderoses raons sociolingüístiques s'afegeixen a favor del manteniment de la forma *València*: aquesta és la forma difosa en tots els àmbits des de fa més de seixanta anys, i és l'assumida com a pròpia per la immensa majoria dels valencians cultes. Proposar un canvi de grafia crearia un nou conflicte, fins i tot d'identitat, que crec que és totalment innecessari.

Com a resum i conclusions, establiré les següents hipòtesis:

- El mot *València* va ser portat ací, com el conjunt de la llengua, pels catalans conqueridors al segle XIII, per als quals era un exotopònim que adoptava la forma de semicultisme. Res no hi tenen a veure hipotètiques formes àrabs o mossàrabs anteriors.
- L'etimologia i l'evolució fonètica del mot *València* és en tot paral·lela a la dels altres mots cultes en *-ència*. La pronúncia de tots aquests mots era la mateixa, també en valencià, almenys fins al final de l'edat mitjana.
- Sense que puguem saber quina era aquesta pronúncia medieval, és versemblant suposar que aquesta terminació culta mantenia la e oberta que corresponia a la E breu del llatí

¹²Cf., per exemple, M. Sanchis Guarner: article *apitxat* en la *Gran Enciclopèdia Catalana*, o E. Casanova: «L'evolució del sistema palatal català: una interpretació», *A Sol Post*, núm. 1, 1990.

clàssic, com s'esdevé amb aquesta E breu en certs contextos fònics.

- L'evolució divergent, en època moderna, entre la pronúncia local de la *e* de *València* i la dels altres dialectes catalans, i entre aquest mot i la resta dels que tenen el sufix *-ència*, pot explicar-se per influència castellana o castellanoaragonesa, que es manifestaria sobretot a partir del segle XVI.

- No hi ha motius filològics sòlids per a replantejar-se la grafia de *València*, i hi ha prou arguments no negligibles per a suposar que la pronúncia genuïna d'aquest mot és amb *e* oberta.

És clar que no pretenc haver nuat tots els fils, i que són vàlides i defensables altres hipòtesis des del punt de vista lingüístic. La manca de dades és un obstacle decisiu en molts aspectes del nostre problema. Només he pretès intentar explicar de la manera més senzilla possible els fets observats, a l'espera que nous elements ens obliguen a canviar els plantejaments. Si ho he aconseguit o no, ho deixo a la reflexió dels lectors.

Josep García Illa (1995)

<http://webs.ono.com/jgarciailla/index.html>